

ЗЕРКАЛЬ

Микола Миколайович,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії
Миколаївського національного
університету імені Василя
Сухомлинського
nikolaizerkal@gmail.com
(м. Миколаїв)

**ГОЛОД НА МИКОЛАЇВЩИНІ В РОКИ НЕПУ(1921–1922 рр.):
ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ТА ПРИРОДНІ УМОВИ**

Стаття розглядає та залучає до наукового обігу оригінальні документи, які висвітлюють регіональні історичні процеси реалізації нової економічної політики на початковому етапі, в період голоду 1921–1922 рр. на Півдні України, зокрема на Миколаївщині. Автор фактичними матеріалами доводить думку, що голод 1921–1922 рр., незважаючи на складні природні умови, носив штучний характер, спрямований на приборкання настроїв невдоволення сільського населення здійснюваними перетвореннями та з метою попередження антирадянських виступів селянства у майбутньому. При здійсненні дослідження використовувався хронологічний, критичний, діалектичний, статистичний методи аналізу матеріалу. Офіційна статистика вивезення через миколаївський торговельний порт значної кількості збіжжя, інших продовольчих ресурсів, тотальне вилучення у селян навіть насінневого фонду остаточно доводить штучність голоду.

***Ключові слова:** нова економічна політика, голод, непман, неврожай, ринкові закони, прибуток, малий бізнес, майстерні, селянин.*

**HUNGER IN THE MYKOLAIV'S REGION IN THE PERIOD
OF NEW ECONOMIC POLICY (1921–1922):
STATE POLICY AND NATURAL CONDITIONS**

The article examines and involves original research documents that cover regional historical processes of implementing the new economic policy at an early stage, during the famine of 1921–1922 in the south of Ukraine, particularly in the Mykolaiv's region. The author of the actual materials proves the opinion that the

famine of 1921–1922 despite the difficult natural conditions, was artificial, aimed at curbing the mood of dissatisfaction of the rural population with the ongoing transformations and in order to prevent anti-Soviet peoples' actions in the future. In carrying out the research, chronological, critical, dialectical, statistical methods of material analysis were used. Official statistics on the export through the Mykolaiv's Commercial Port of a significant amount of grain, other food resources, total withdrawal from the peasants, even the seed fund, finally proves the artificiality of hunger.

Key words: *new economic policy, famine, NEP, crop failure, market laws, profit, small business, workshops, peasant.*

ГОЛОД НА НИКОЛАЕВЩИНЕ В ГОДЫ НЕПА (1921–1922 гг.): ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА И ПРИРОДНЫЙ КЛИМАТ

Статья рассматривает и вводит в научный оборот оригинальные документы освещающих региональные исторические процессы реализации новой экономической политики на начальном этапе, в период голода 1921–1922 гг. на юге Украины, в частности в Николаевской области. Автор фактическими материалами доказывает мысль, что голод 1921–1922 гг., несмотря на сложные природные условия, носил искусственный характер, направленный на обуздание настроений недовольства сельского населения осуществляемыми преобразованиями и с целью предупреждения антисоветских выступлений крестьянства в будущем. При проведении исследования использовался хронологический, критический, диалектический, статистический методы анализа материала. Официальная статистика вывоза через николаевский торговый порт значительного количества зерна, других продовольственных ресурсов, тотальное изъятие у крестьян даже посевного фонда окончательно доказывает искусственность голода.

Ключевые слова: *новая экономическая политика, голод, нэпман, неурожай, рыночные законы, прибыль, малый бизнес, мастерские, крестьянин.*

Повернення до історичного аналізу трагічних періодів життя українського народу ніколи не може втратити актуальності. Період запровадження НЕПу на теренах радянської держави тривалий час притягував увагу істориків, публіцистів, всіх небайдужих ентузіастів. Південь України в ті трагічні, буремні роки став знову притягувати погляди після здобуття незалежності, отримання свободи в питанні перегляду старих стереотипів, кліше та оцінок.

Мета статті – на основі дослідження архівних джерел, офіційної статистики, матеріалів періодичної преси, монографічної літератури визначити

чи був голод 1921–1922 рр. обумовлений виключно кліматичними чинниками, чи були інші причини пов'язані з тоталітарним більшовицьким режимом.

З початку 1990-х рр. історіографія голоду 1921–1923 рр. поповнилася значним науковим доробком, введенням в науковий обіг нових, раніше засекречених, історичних документів. Тема радянських голодоморів тривалий час була однією з провідних тем новітньої вітчизняної історіографії. Так, в 1991 р. друкується стаття науковця П.П. Панченка «Перший радянський голод» [28], в якій автор розглянув голод 1921–1923 рр. в Україні, визначив причини, особливості та наслідки. С.В. Кульчицький став першим, хто розпочав наукове дослідження проблематики українського голоду-геноциду 1932–1933 рр. (1988 р.).

У 1993 р. побачив світ двотомник «Історія України в особах» за редакцією професора В.П. Шкварця, на сторінках якого розглядаються голодомори в Україні, написані переважно на документальних матеріалах Миколаївщини [10]. Значний внесок в дослідження теми голодоморів здійснив покійний вже М.М. Шитюк [34]. Аналіз становища селянства Півдня України в період нової економічної політики в 1921–1929 рр. розглядався в роботах Ю.В. Котляра [14]. Втілення головних засад НЕПу та особливості південного регіону [8] досліджено в монографії доктора історичних наук М.М. Зеркаля «Реалізація НЕПу в економіці Південних районів» [9]. Вивченню державної та іноземної допомоги благодійних організацій присвячені праці дослідників С.С. Гейко [3], А.А. Ліньова [20], Т.М. Михайловського [25], І.Є. Ніколаєва [26], В.О. Погромського [29], В.В. Сахно [31], В.О. Стремецької [32] та інших.

Досліджуючи досвід втілення НЕПу на Півдні України автор усвідомлює, що на 29-у році незалежності України, в умовах зовнішньої агресії, несприятливих світових економічних кон'юктур набуває особливого значення використання внутрішніх економічних чинників для наповнення державного бюджету, в умовах втілення політики децентралізації – місцевих бюджетів податковими відрахуваннями представників малого та середнього бізнесу аграрного сектору, адже в умовах занепаду великої промисловості і виходу на

провідні позиції у світі по експорту сільськогосподарської продукції(зернових культур) обрана тема набуває особливої актуальності. Саме тому автор намагається своїм дослідженням звернути увагу не лише до загальновідомого світового досвіду виходу з економічних криз, а продемонструвати існуючі, але призабуті вітчизняні напрацювання історичного досвіду, який має стати катализатором до швидких позитивних зрушень не лише в глобальних масштабах, а і на низовому рівні, коли кожен громадянин на власному рівні життя відчує збільшення надходження коштів до родинного бюджету, підвищення якості життя. Автор своїм дослідженням намагається обґрунтувати думку, що існує помилкове ставлення до історичного досвіду втілення НЕПу, як виключно практики тоталітарного комуністичного політичного режиму, яку неможливо і недоцільно вивчати та використовувати в сучасних економічних і політичних умовах. Існуючі ринкові закони відіграють однакову економічну силу, незважаючи на те в яких політичних режимах існує країна, створюють умови для зростання соціальної активності кожного громадянина і його зануреності до економічних перетворень в суспільстві.

Сучасність вимагає згуртувати українське населення, незважаючи на національність, культурні чи релігійні переконання, заради захисту своєї незалежності, територіальної цілісності та економічної спроможності. Таким чином, автором визначається, що метою даного дослідження є повернення до вивчення регіонального історичного документального матеріалу про економічне стимулювання приватної ініціативи громадян, створення умов для відкриття нових робочих місць, наповнення місцевого і загальнодержавного бюджетів податковими нарахуваннями, задоволення щоденних потреб населення в товарах широкого вжитку та побутових послугах, створення позитивного іміджу правлячої політичної надбудови, патріотичне згуртування населення навколо національної ідеї для захисту територіальних кордонів країни від окупантів. Основними завданнями, які визначив автор перед собою для досягнення мети стали: наукове дослідження історичного досвіду використання комерційної ініціативи селян у розбудові економіки, соціальної

та державної інфраструктури на регіональному рівні, проведення аналізу статистичних матеріалів та визначення специфіки.

Внаслідок посухи 1921 р. на Миколаївщині на 50% скоротилися засіяні площі. Навесні 1922 р. голодувало в Україні приблизно 500 тис. осіб. Офіційна статистика будь-якими шляхами намагалася приховати реальні цифри, щоб запобігти негативній реакції з боку світового співтовариства та робітничого класу найбільш економічно розвинених країн. Попри те, що у березні 1921 р. продрозкладку замінили меншим за обсягом продподатком, в Україні декрет про продподаток практично не спрацьовував аж до жнив 1922 р. Навіть після того, як Південь України вразив жорстокий неврожай, від республіки вимагали хліба для забезпечення «червоних столиць» – Москви й Петрограда. Це призводило до неминучого вичерпання продовольчих ресурсів й голоду у неврожайних місцевостях.

Так, наприклад, у протоколі засідання Миколаївського губвиконкому від 22 червня 1922 р. зазначалося, що, в разі стовідсоткового виконання губернією наряду на вивезення 1 млн. 575 тис. пудів зерна (500 тис. вже на той час вивезли), населення залишиться без хліба, оскільки мінімум продовольчих потреб губернії складав 800 тис., а наявні продовольчі ресурси – трохи більше 1 млн пудів. Відтак губвиконком просив Наркомпрод зменшити вивіз до 250 тис. пудів [30].

У матеріалах Одеської губернської комісії допомоги голодуючим зазначалося, що в губернії, яку уряд визнав постраждалою від посухи, зібрано лише 15 млн пудів зерна, в той час як для «харчування майже двох мільйонів населення потрібно більше 25 млн пуд. хліба. Таким чином, нестача зерна, рахуючи за найбільш скромною голодною нормою, складала не менше 9 млн. пудів» [22].

Як зазначалось у доповіді Наркомпроду УСРР, на II сесії ВУЦВК VI скликання, у Дніпропетровському повіті Миколаївської губернії восени 1921 р. було вилучено й вивезено поза межі республіки 3 млн пудів зерна. Навесні 1922 р. на підставі самого факту цих заготівель повіт позбавили статусу

неврожайного району і відповідно – допомоги, хоча більшість його мешканців голодувала [33]. Матеріали Одеської губернської комісії допомоги голодуючим стверджують вивезення з території губернії 58 тис. пудів зерна до Самари, Уральська, Царицина і Пугачова [23].

Незважаючи навіть на відвідування М.І. Калініним двох південних із голодуючих губерній (Одеської і Миколаївської), вищі радянські органи фактично проігнорували український голод. Після повернення до Москви агітпотягу, 27 лютого 1922 р. ЦК РКП(б) ухвалив постанову «Про кампанію допомоги голодуючим», що спричинила остаточне вичерпання продовольчих ресурсів УСРР[18].

Лише в травні 1922 р. голова ВУЦВК Г. І. Петровський почав клопотатися перед Всеросійським ЦВК щодо припинення вилучення продовольства з УСРР. Влітку Москва нарешті зглянулася на клопотання «всеукраїнського старости». Голова ВЦВК М.І. Калінін та його український колега голова ВУЦВК Г.І. Петровський вдруге супроводжували агітпоїзд «Октябрьская революция» до голодуючого Півдня республіки. Так, зокрема 14–16 червня 1922 р. сановні «мандрівники» відвідали м. Миколаїв[19]. До позитивних наслідків цих відвідин варто зарахувати меморандум секретаря Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК М. Сироти «Висновки про продовольчий стан і боротьбу з голодом в Запорізькій та Миколаївській губерніях під час поїздки гол. ВЦВК тов. Калініна і гол. ВУЦВК тов. Петровського» (30 червня 1922 р.), що містив критику необ'єктивних даних Наркомпроду УСРР з завищеним валовим збором хлібів у республіці 1921 р. [33]

Кліматичні умови 1921 р. були вкрай несприятливими. Навесні і влітку не було дощів. Посуха 1921 р. цілковито спалила посіви у Миколаївській губернії на 65 % площ, Катеринославській – на 64 %. Запорізькій – на 63 %, Одеській – на 45 %, Донецькій – на 40 %[14]. У 21 повіті п'яти південних губерній (Донецької, Запорізької, Катеринославської, Миколаївської та Одеської) селяни не зібрали навіть посіяного насіння. Вражена засухою земля принесла мізерний врожай: ярової пшениці – 1 пуд, озимої пшениці – 1,5, жита – 2, баштану –

10 пудів з десятини [5]. В 10 інших повітах чистий збір хлібів не перевищив 5 пудів на душу населення. Кількість худоби південних губерній скоротилася наполовину, свиней залишилася тільки п'ята частина. Відсутність вологи у ґрунті восени 1921 р. спричинила погані сходи.

У січні 1922 р. лише на Миколаївщині голодувало 173 855 осіб, і це при тому, що загальна кількість населення Миколаївського повіту тоді була 276 327 осіб, із них 87 375 дітей [4]. З місць надходили тривожні повідомлення. Так, наприклад, в інформаційному зведенні Миколаївського губвиконкому за квітень 1922 р. про становище на місцях йшлося: «Скрізь: «Дайте хліба і насіння!» Незадоволення збиранням хліба понад продподаток, подвірним вилученням, тим, що не залишили хліба для посіву, а тепер – не дають. Погана погода – дощі, мороз, холодний вітер із снігом, велика багнюка, будь-яка робота в полі припинилась» [6]. Максимальна кількість голодуючих досягла саме у квітні 1922 р., коли їх нараховувалося 195 589 осіб, з них 95 000 дітей. В цілому від голоду, лише за офіційними даними, померло того місяця 5046 осіб. У самому лише м. Миколаєві голодувало 35% мешканців, решта – 65% – не доїдали [14].

За даними ЦК Допгол ВУЦВК, лише у Миколаївській губернії упродовж січня – жовтня 1922 р. померло 37,3 тис. голодуючих. Лікарі В.М. Коган (санітарний лікар Миколаєва) і Б.В. Фавр, які на початку 1922 р. за дорученням уряду обстежували стан здоров'я голодуючих, засвідчили, що половина з них була приречена на смерть. Кількість же сільських голодуючих в Україні взагалі точно невідома. За офіційними даними, їх налічувалося близько 1,9 млн на початку 1921 р., 3,2 млн – у квітні й 3,8 млн. – у липні 1922 р. Приховування фактів голоду на Півдні України дозволило використати усі ресурси для голодуючих лише на території РСФСР. У 1921 р. ледь не всі надходження кампанії закордонної допомоги голодуючим спрямовувались на територію Росії [2].

Значних втрат від голоду 1921–1922 рр. зазнали усі етноси, що залюднювали південний регіон України, в тому числі й його єврейське

населення, котре становило значний прошарок ремісничо-торговельної верстви Півдня УСРР. Так, за А. Бруцкусом, з 25 серпня 1920 р. до 15 березня 1923 р. у Херсоні населення зменшилося на 47,5%, Миколаєві – на 27%, Одесі – 26,2% тощо. Натомість значно збільшилося населення Вінниці, Полтави й Житомира, куди переїхала у пошуках праці частина єврейського населення сіл і містечок південних губерній України [1].

Стає зрозумілим, що навіть за офіційними даними, голод у південних губерніях України в другій половині 1921 р. – середині 1922 р. спричинило насамперед надмірне «викачування» хліба за межі республіки, так: після неврожаю 1921 р. – на користь Москви й голодуючого Поволжя, а після стабілізації їхнього продовольчого становища – на потреби форсованого промислового відродження країни.

Продрозкладка для України у 1920 р. становила понад 160 млн пуд., а 1921 р. її замінив продподаток у 117 млн пуд. зернових [16]. Нереальність хлібозаготівельних планів спричинила збереження адміністративно-командного методу хлібозаготівель. Формування державного хлібного фонду фактично відбувалося шляхом позаекономічного примусу. У 1921 р. було змінено лише назву військово-продовольчих загонів на військово-продовольчі дружини ВЦРПС при збереженні попереднього змісту, форм, методів роботи та завдань. Партійне керівництво офіційно проголошувало, що саме продовольчі дружини є провідниками нової економічної політики на селі. Чисельність таких формувань в Україні досягла 8 тис. осіб[2].

Запроваджуваний продовольчий (натуральний) податок стягувався у вигляді відсоткового відрахування від зібраного врожаю і прогресивність його полягала у тому, що селяни – середняки й бідняки, а також господарства «міських робітників» діставали значні пільги. Первісний план Леніна було доповнено податковими пільгами селянам, які збільшували посівні площі або підвищували врожайність на своїх полях у цілому. Важливим було також скасування колективної поруки, тобто запроваджувалася відповідальність кожного селянина за виконання податку, який він повинен був сплатити.

Щоб втілити в життя положення НЕПу, потрібні були відповідні установи й тому радянський уряд розпочав процес трансформації існуючих інституцій відповідно до вимог часу. У грудні 1920 р. було створено за рішенням VIII Всеросійського з'їзду Рад посівні комітети. Спільним декретом ВЦВК та Раднаркому від 26 травня 1921 р. розширювалася їхня компетенція: поруч із збільшенням посівних площ, вони мали опікуватися покращанням методів обробітку землі, сприяти розвитку кустарних промислів, активізації місцевого товарообігу й розвитку кооперативів. У червні 1921 р. вони за допомогою низки різного рівня органів повітових та губернських економічних нарад були підпорядковані Раді Праці та Оборони. Однак зазначена система так ніколи й не запрацювала [12].

До 1923 р. основні роботи щодо перерозподілу земельних ресурсів завершилися, і тепер домінуючу роль відігравав селянин-власник. Одночасно землекористування бідняцьких та середняцьких господарств збільшилося у півтора рази за рахунок передачі їм поміщицьких земель, а також вилучення тієї частини селянських земель, яка перевищувала трудову норму. Трудова норма визначалася здатністю селянської родини власними силами, без залучення наймитів, обробити земельний наділ. Значний вплив мала постанова VI Всеукраїнського з'їзду Рад (14–17 грудня 1921 р.) щодо закріплення за трудовими селянськими господарствами земельних ділянок на дев'ять років.

Завдяки запровадженню тривалого терміну користування землею, а не на один рік, як це було раніше, почався процес відновлення родючості ґрунтів, селяни почали дбайливіше ставитися до землі. Селянин отримував право вільно обирати форму обробітку землі та гарантії землекористування. Право на існування закріплювалося за артілью, общиною, миром, відокремленими володіннями у вигляді відрубів або хуторів, а також за будь-якими синтетичними поєднаннями цих форм землекористування. Селянин мав право особисто вирішувати, яким саме чином обробляти землю. Щодо питання про оренду, то згаданий нормативний акт визначав, що родини, тимчасово ослаблені стихійними лихами, браком чи втратою робочих рук, мали право

здати в оренду частину своєї землі, але не більше ніж на дві сівозміни (максимум до 6 років). «Допоміжну найману працю» дозволялося застосовувати за неодмінної умови, якщо й «усі наявні працездатні члени господарства, нарівні з найманими робітниками, працюють у своєму господарстві» [27].

Таким чином, на думку дослідника, метою запровадження НЕПу було ліквідувати рештки зрівняльних моментів військового комунізму. Селянин свої обов'язки перед державою виконував у формі сплати податків. Держава, вперше за післяреволюційний період, гарантувала користування землею з метою обробітку власної земельної ділянки та збору врожаю для свого власного та загального добробуту. Усі радянські сільські господарства переходили під контроль Народного комісаріату землеробства. З часом було прийнято директиви, що ними дозволялося здавати радгоспи в оренду певній категорії приватних осіб, які користувались особливим привілеями. Радгоспи губерній об'єднувалися у губернський «трест», а над всім цим стояв «державний сільськогосподарчий синдикат» (Держсільсиндикат), який знаходився у підпорядкуванні Наркомзему. Державною підтримкою користувалися виробничі кооперативи, які існували у формі або сільськогосподарських комун, або артілей.

Уряд продовжував підтримувати селян-незаможників, саме вони звільнялися від сплати податків, їм наділялися найкращі земельні ділянки. Поступово зростала кількість волосних та сільських прокатних станцій, майстерень, які спеціалізувалися головним чином на наданні допомоги незаможним верствам селянства. Такі майстерні по ремонту сільськогосподарських машин та обладнання діяли у 1921 р. у Баштанці, Нечаяному, Новому Бузі, прокатні станції – в Арбузинці, Костянтинівці, Вісунську, Братському, Богдановці, Казанці, Снігурівці та інших населених пунктах Миколаївщини і Півдня України в цілому [11].

За даними проведеного у 1922 р. анкетування, основну частину господарств, які здавали землю в оренду становили бідняцькі господарства, які

в Україні тоді пересічно складали 71%. Орендна плата переважно була натуральною й дорівнювала здебільшого від третини до половини врожаю. Брало в оренду земельні наділи, як правило, середняцькі господарства. Незважаючи на заборону, орендовані землі оброблялися працею залежних від орендаря осіб. Це давало можливість збільшувати кількість орної землі у господарствах орендарів.

Все це дає можливість автору висловити думку про те, що кількість заможного селянства у середині 1920-х років невпинно зростала. За даними державних обстежень навесні 1924 р., було з'ясовано, що орендні відносини були зареєстровані у близько 30 тис. господарств. Причому треба зазначити, що форми оренди були різними. Так, у 5 757 господарствах оренда мала грошову форму, у 5 299 – натуральну, у 1 591 – вона існувала на умовах відробітку, у 271 – за частину врожаю [24]. Господарства селян Півдня України були підприємницького типу, адже саме вони спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур на великих земельних площах, а це, у свою чергу, вимагало великої кількості робітників.

Отже, найбільшою була концентрація наймитів у південних землях України – у Степу, який відрізнявся високим рівнем товарності сільського господарства і відносно глибокою диференціацією селянства. У середньоврожайні роки Степ давав працю 35% наймитів України, у роки врожайні – половині, в часи неуроду – чверті. Південний степовий регіон відрізнявся порівняно високою активністю як індивідуального, так і колективного найму сільськогосподарських робітників [21]. Наприклад, в Одеській губернії у 1924 р. було зареєстровано понад 28 тис. угод з наймання батраків, причому майже 95% таких угод уклали сильні селянські господарства [13]. У дійсності, зрозуміло, використання наймитів набагато перевищувало офіційну статистику.

Навіть офіційна статистика змушена була зафіксувати стрімке зростання кількості наймитів на Півдні УСРР у середині 1920-х рр. Так, наприклад, на 1 січня 1924 р. в Одеській губернії було зареєстровано 24 337 наймитів, на

1 червня – 38 539, на 1 жовтня 1924 р. – 44 656, на 1 січня 1925 р. – 36 608 [6]. Вочевидь ця кількість зазнавала сезонних коливань, але водночас демонструвала виразну тенденцію до зростання.

Статистика засвідчила, що наймитство поширено саме в сотнях тисяч одноосібних господарств. Виняток становили лише окремі місцевості, що у них концентрація наймитів була високою. Поряд з огірковими плантаціями під Ніжином, городніми плантаціями під Києвом, Одесою, Харковом, Херсоном, це були й виноградники Херсонської і Миколаївської округ. Зокрема, 548 селянських господарств з Британо-Основського виноградарського кооперативного об'єднання Херсонської округи щороку наймали до 150 річних робітників, понад 300 строкових (назагал на 8 місяців) й значну кількість здільних та поденних робітників. Причому майже два десятки найбільших орендарів – власників виноградарських господарств, маючи до розпорядження 10 – 88 га землі кожен, обробляли її винятково за рахунок найманої праці, отримуючи річно по 10 – 20 тис. руб. Прибутків [21]. На тютюнових плантаціях у с. Дубосари на Одещині у розпал сільськогосподарського сезону наймали до 200 працівників. На зрошуваних городах в Одесі за сільськогосподарський сезон отримувало роботу близько 2 тис. наймитів. На городах у с. Вірвовчина Балка Херсонської округи працювало понад 150 наймитів [15].

Щоб покращити систему державного управління, у жовтні 1922 р. Миколаївська та Одеська губернії були об'єднані в Одеську. У березні 1923 р. у ній створили шість округ, в тому числі й Миколаївську, яка 1925 р. стала самостійною адміністративно-територіальною одиницею. Вона поділялася на 9 таких районів: Варварівський, Вознесенський, Володимирівський, Ландауський, Миколаївський, Новобузький, Новоодеський, Очаківський, Привільнянський. Тогочасна Миколаївська округа займала половину території сучасної Миколаївської області.

Таким чином в 1923 р. кількість господарств заможних селян, порівняно з дореволюційним періодом, різко скоротилася – з 11,54% до 4,86%, тоді як питома вага середнього селянства збільшилася. Зростало зернове виробництво,

наприклад, у 1921 р. – 227 млн пудів, 1922 р. – 637 млн пудів, 1926 р. – 1057 млн пудів. За обсягами валової продукції аграрний сектор України вперше перевищив дореволюційний рівень у 1927 р.

Тенденція звільнення незаможників від сплати податків з плином часу отримала значне поширення на Півдні України. Наприклад, у 1922–1923 рр. від сплати податку було звільнено 16% селянських господарств, у 1925/26 господарському році єдиний сільськогосподарський податок не сплачувала по всій Україні практично п'ята частина селянських господарств, фактично усі незаможники [17].

Підбиваючи підсумки слід зазначити, що голод на Півдні України в 1921–1922 рр. носив штучний характер під прикриттям кліматичних факторів. Самі плани, соціальна напруженість серед сільського населення – все свідчило певну політичну кризу комуністичної ідеології в південноукраїнському селі і з цим треба було щось робити. Найкоротший шлях – винищення невдоволених і отримання продовольства для «потрібних» регіонів. Надана міжнародна допомога дещо пом'якшила страшний удар по українському селу, але повністю змінити ситуацію не змогла. Також слід визнати, що політика РКП(б) щодо аграрного сектора економіки у роки НЕПу була швидше ситуативною й суперечливою. Використовуючи гасло «союзу пролетаріату з селянською масою», більшовицька адміністрація по відношенню до села здійснювала політику, вигідну їй у той чи інший момент. Під час загострення продовольчої проблеми або зменшення експорту сільськогосподарської продукції вживалися заходи, які активізували розвиток села. Стимулюючими важелями ринкових відносин у такому випадку слугували продподаток, дозвіл на вільну торгівлю, матеріальна зацікавленість, конкуренція. Натомість гальмували цей розвиток надмірна ставка на збільшення прибутку, розбалансована фінансова система, зокрема обмежене кредитування селянського виробництва та ін. Коли загрозлива для влади кон'юнктура минала, вона переходила у наступ, жорстко регламентуючи сільськогосподарське виробництво.

Список використаних джерел та літератури

1. Бруцкус А. Евреи и нэп. *Еврейская трибуна*. 1923. 19 окт. С. 136.
2. Голод 1921–1923 років в Україні : зб. документів і матеріалів / АН України, Інститут історії України, Голов. архів. упр. при КМ України, ЦДАВО України ; відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Наук. думка, 1993. 237 с.
3. Гейко С. С. Народобивство : про голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. на Херсонщині. *Гривна*. Херсон : СВ, 2007. № 48. С. 13.
4. Десять лет борьбы и строительства на Николаевщине : сб. / под общ. ред. А. Мануйленко, В. Исаковича, М. Радкова. Николаев, 1927. С. 33.
5. Закон РНК УСРР «Про натуральний податок» від 28 травня 1921 року. *Державний архів Миколаївської області (ДАМО)*. Ф. Р-265. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 12.
6. Звіт роботи Вознесенського політвиконкому та його відділів 28 груд. 1922 р. *ДАМО*. Ф. Р-158. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 185.
7. Звіт про фінансове обстеження профспілок Одеського губвиконкому від 3 травня 1921 р. *ДАМО*. Ф. Р-1147. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 4.
8. Зеркаль М. М. Економічні перетворення у приватній торгівлі Півдня України на початку 1920-хрр. : роздрібній та біржовій. *Наукові праці МДГУ : науково-методичний журнал*. Т. 96. Вип. 83. Історичні науки. Миколаїв ; Venezia : вид-во МДГУ ім. Петра Могили. 2008. С. 162–167.
9. Зеркаль М. М. Реалізація НЕПу в економіці Південних районів Миколаїв : 1-е вид. «ООО Парус», 2011. 248 с.
10. Історія України в особах : в 2-х т. / під ред. В. П. Шкварця. Миколаїв : ТВПТЕГАС, 1993. Т. 2. 258 с.
11. Історія міст і сіл Української РСР : в 26-ти т. Миколаївська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько та ін. Київ : УРЕ, 1971. 771с.
12. Карр Э. История Советской России : в 14 т. ; пер. с англ. Москва : Прогресс, 1990. Кн. 1. Т. 1–2 : Большевицкая революция 1917–1923. 622 с.
13. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи. *Хозяйство Украины*. 1925. № 6. С. 100.
14. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України : доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). Одеса : «ТОВ ВіД», 2004. 354 с.
15. Конфлікти і страйки на концесійних та приватних підприємствах. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)*. Ф. 2841. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 115.
16. Кульчицький С. В. Предисловие. Хроника социалистического строительства на Украине 1921–1925. Киев. 1989. С. 3.
17. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : видав. дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
18. Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. на Півдні України (за фондами ЦДАВО України). *Архіви України*. 1993. № 4/6. С. 37.
19. Лифанов В. Р., Миющенко В. А. Николаев : 1789–1989. *Страницы истории* : справочник Одесса : Маяк, 1989. С. 86.

20. Ліньов А. А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921–1923 рр. *Наукові дослідження в контексті історичних проблем* : зб. праць. Миколаїв ; Одеса, 2003. Т. 1. С. 157.

21. Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах НЕПу. Київ : Вища школа, 1990. С. 28.

22. Звіт про організацію допомоги населенню Одеської губернії Одеської губернської комісії допомоги голодуючим від 18 серпня 1921 р. *ДАМО*. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 204.

23. Звіт про роботу Одеської губернської комісії допомоги голодуючим у справі допомоги населенню Одеської губернії від 10 липня 1922 р. *ЦДАВО України*. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 18, 122.

24. Местное хозяйство и местные финансы Украины : обзор за 1912, 1922/23, 1923/24 и 1924/25 годы. Харьков : Наркомфин УССР, 1925. Т. 4. С.18.

25. Михайловський Т. О. Міжнародні організації на Півдні України у 1920-х роках : джерела із колекцій США. *Наукові праці ЧДУ імені Петра Могили : історичні науки*. Вип. 108 (Т. 121). Історія. Миколаїв : вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. С. 120.

26. Ніколаєв І. Є. Організаційно-гуманітарна діяльність «Місії Нансена» в Україні під час голоду 1921–23 років (на матеріалах Миколаївської області). *Мандрівець* : всеукр. наук. журн. Тернопіль, 2011. С. 31.

27. Основной закон о трудовом землепользовании : Пост. 2-й сессии VI созыва Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета. *Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1922. 30 июня. [№ 26.]. Ст. 388. С. 423.

28. Панченко П. П. Перший радянський голод. *Профспілкова газета*. 1991. № 27. 4 с.

29. Погромський В. О. Медична допомога американських міжнародних організацій Радянській Росії за часів гуманітарної катастрофи 1921–1923 рр. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Миколаїв. 2013. Вип. 3(35). С. 183.

30. Протокол засідання Миколаївського губвиконкому від 3 травня 1921 р. *ДАМО*. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 316. Арк. 58.

31. Сахно В. В. Архівні документи та місцеві періодичні видання про діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Півдні України в 20-30-ті рр. ХХ ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2003. Т. 10. С. 122.

32. Стремечька В. О. Соціальна допомога населенню Миколаївщини у 1920–30-ті роки. *Наукові праці МДГУ ім. П. Могили*. Історія. Миколаїв : МДГУ ім. П.Могили, 2004. Вип. 19. Т. 32. С.111.

33. Стенографічний звіт другої сесії ВУЦВК 6-го скликання від 24 травня 1922 р. *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 482. Арк. 93, 178.

34. Шитюк М. М. Голодомори ХХ ст. Київ : Геліон, 1997. 67 с.

References

1. Brutskus, A. (1923). *Evrei i nep* [Jews and the New Economic Policy]. *Evreiskaia tribuna* [Jewish Tribune]. Kyiv. 19 okt. 136. [in Russian].
2. Kulchytskyi, S. V. (1993). *Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini* [Famine of 1921–1923 in Ukraine]. Kyiv : Naukova dumka, 237. [in Ukrainian].
3. Heiko, S. S. (2007). *Narodovbyvstvo : pro holodomory 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rr. na Khersonshchyni* [People's Homeland: The Holodomor of 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 in the Kherson region]. *Hryvna*. [Hryvnia]. Kherson. 48, 13. [in Ukrainian].
4. Manuilenko, V., Isakovich V. and Radkov M. eds. (1927). *Desiat let borby i stroitelstva na Nikolaevshchine* [Ten years of struggle and construction in Nikolayevshchina]. Nikolaev, 33. [in Russian].
5. (1921). *Zakon RNK USRR «Pro naturalnyi podatok» vid 28 travnia 1921 roku* [The Law of the People's Commissariat of the Ukrainian SSR «On the Natural Tax» of May 28, 1921]. *Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO)* [State Archives of Mykolaiv Region (SAMR)], f. R-265, op.1, spr.8, ark. 12. [in Ukrainian].
6. (1922). *Zvit roboty Voznesenskoho polityvkonkomu ta yoho viddiliv 28 hrud. 1922 r.* [Report of the Voznesensky Political Executive Committee and its Departments Dec. 28, 1922]. *DAMO* [SAMR], f. R-158, op.1, spr. 221, ark. 185. [in Ukrainian].
7. (1921). *Zvit pro finansove obstezhennia profspilok Odeskoho hubvykonkomu vid 3 travnia 1921 r.* [Report on the financial survey of trade unions of the Odessa Executive Committee on May 3, 1921 year]. *DAMO* [SAMR], f. R-1147, op. 1, spr. 263, ark. 4. [in Ukrainian].
8. Zerkal, M. M. (2008). *Ekonomichni peretvorennia u pryvatnii torhivli Pivdnia Ukrainy na pochatku 1920-khrr. : rozdribnii ta birzhovii* [Economic transformations in the private trade of the South of Ukraine in the early 1920's : retail and stock market]. *Naukovi pratsi MDHU : naukovo-metodychnyi zhurnal* [Scientific works : Scientific-methodical journal University named Peter Mogila]. Mykolaiv ; Venezia, 96, 83. *Istorychni nauky* [Historical sciences]. 162–167. [in Ukrainian].
9. Zerkal, M. M. (2011). *Realizatsiia NEPu v ekonomitsi Pivdennykh raioniv* [The realization of the NEP in the economy of the Southern regions]. Mykolaiv : OOO Parus, 248. [in Ukrainian].
10. Shkvarets, V. P. ed. (1993). *Istoriia Ukrainy v osobakh : v 2-kh t.* [History of Ukraine in Persons : in 2 Vol.]. Mykolaiv : TVPTEHAS, 2. 258. [in Ukrainian].
11. Tronko, P. T. ed. et al. (1971). *Istoriia mist i sil Ukrainiskoi RSR : v 26-ty t. Mykolaivska oblast* [The history of the cities and villages of the Ukrainian SSR : in 26 Vol. Mykolaiv region]. Kyiv : Ukrainska Radianska Entsyklopedija, 771. [in Ukrainian].
12. Karr, E. (1990). *Istoriia Sovetskoï Rossii : v 14 Vol. ; per. s anhl.* [History of Soviet Russia : in 14 tons; per. from English]. Moskow : Progress, 1. 1–2 : *Bolshevystskaia revoliutsiia 1917–1923* [the Bolshevik Revolution of 1917–1923]. 622. [in Russian].

13. Kachinskii, V. (1925). *Molodaia porosl fermerstva v ukrainskoi stepi* [Young Growth of Farming in the Ukrainian Steppe]. *Khoziaistvo Ukrainy* [Economy of Ukraine]. Kyiv. 6, 100. [in Russian].
14. Kotliar, Yu. V. (2004). *Selianstvo Pivdnia Ukrainy: doba novoi ekonomichnoi polityky (1921–1929 rr.)* [Peasant Seedism First Day of Ukraine : Add New Economic Policy (1921–1929)]. Odesa : «TOV ViD», 354. [in Ukrainian].
15. *Konflikty i straiiky na kontsesiinykh ta pryvatnykh pidpriemstvakh* [Conflict and strikes on private and private companies]. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy TsDAVO Ukrainy* [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine (CSASPAU)], f. 2841, op. 1, spr. 194, ark. 115. [in Ukrainian].
16. Kulchytskyi, S. V. (1989). *Predyslovye. Khronyka sotsyalystycheskoho stroytelstva na Ukrayne 1921–1925* [Preface. Chronicle of Socialist Construction in Ukraine 1921–1925]. Kyiv. 262. [in Russian].
17. Kulchytskyi, S. V. (1999). *Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939 rr.)*. [Ukraine between the two wars (1921–1939)]. Kyiv. 336. [in Ukrainian].
18. Kulchytskyi, S. V. and Movchan, O. M. (1993). *Holod 1921–1923 rr. na Pivdni Ukrainy (za fondamy TsDAVO Ukrainy)*. [The famine of 1921–1923 in the south of Ukraine (based on the funds of the Central Executive Committee of Ukraine)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. Kyiv. 4/6. 37. [in Ukrainian].
19. Lifanov, V. R. and Miiushchenko, V. A. (1989). *Mykolaev : 1789–1989*. [Mykolaev : 1789–1989]. *Stranitsy istorii* [History pages]. Odessa. 86. [in Russian].
20. Linov, A. A. (2003). *Mizhnarodna dopomoha holoduiuchym na Mykolaivshchyni v 1921–1923 rr.* [International assistance to the starving in Mykolayev region in 1921–1923]. *Naukovi doslidzhennia v konteksti istorychnykh problem* [Scientific research in the context of historical problems]. Mykolaiv ; Odessa. 1, 157. [in Ukrainian].
21. Liakh, S. R. (1990). *Naimana pratsia v silskomu hospodarstvi Ukrainy v umovakh NEPu* [Hired work in agriculture in Ukraine under the conditions of the NEP]. Kyiv, 28. [in Ukrainian].
22. (1921). *Zvit pro orhanizatsiiu dopomohy naselenniu Odeskoi hubernii Odeskoi hubernskoi komisii dopomohy holoduiuchym vid 18 serpnia 1921 r.* [Protocol on the organization of assistance to the population of Odesa province Odessa provincial commission to help the hungry, August 18, 1921]. *DAMO* [SAMR], f. 258, op. 1, spr. 40, ark. 204. [in Ukrainian].
23. (1922). *Zvit pro robotu Odeskoi hubernskoi komisii dopomohy holoduiuchym u spravi dopomohy naselenniu Odeskoi 10 lypnia 1922 r.* [Zvit on the work of the Odessa Provincial Commission for the Assistance to the Starving in Assistance to the Population of Odesa Province July 10, 1922]. *DAMO* [SAMR], f. 258, op. 1, spr. 134. [in Ukrainian].
24. (1925). *Mestnoe khoziaistvo i mestnye finansy Ukrainy Obzor za 1921, 1922–1923, 1924–1925 gody*. [Local economy and local finance of Ukraine Review for 1921, 1922–1923, 1924–1925]. Kharkov, 280. [in Russian].
25. Mykhailovskyi, T. O. (2010). *Mizhnarodni orhanizatsii na Pivdni Ukrainy u 1920-kh rokakh : dzherela iz kolektsii SShA*. [International organizations in the South

of Ukraine in the 1920's sources from US collections]. *Naukovi pratsi ChDU imeni Petra Mohyly: istorychni nauky* [Scientific works of Petro Mohyla BSDU: Historical Sciences]. Mykolaev. 108 (121), 120. [in Ukrainian].

26. Nikolaiev, I. Ye. (2011). *Orhanizatsiino-humanitarna diialnist «Misii Nansena» v Ukraini pid chas holodu 1921–1923 rokiv (na materialakh Mykolaivskoi oblasti)* [Organizational and humanitarian activities of the Mission of Nansen in Ukraine during the famine of 1921–1923 (on materials of the Mykolaiv region)]. *Mandrivets: veukrainskyi naukovyi zhurnal* [Mandrivets: All-Ukrainian scientific journal]. Ternopil, 31. [in Ukrainian].

27. *Osnovnoi zakon o trudovom zemlepolzovanii.* (1922). [Basic Law on Labor Land Use]. *Post 2-i sessii VI sozyva Vseukrainskogo Tsentralnogo Iсполnitelnogo Komiteta Sobranie Uzakonenii i Rasporiazhenii Raboche-Krestianskogo Pravitel'stva Ukrainy* [Collection of Laws and Orders of the Workers and Peasants Government of Ukraine]. Kyiv. June, 30. [26]. 388, 423. [in Russian].

28. Panchenko, P. P. (1991). *Pershyi radianskyi holod.* [Radish famine]. *Profspilkova hazeta* [Trade union newspaper]. 27, 2. [in Ukrainian].

29. Pohromskyi, V. O. (2013). *Medychna dopomoha amerykanskykh mizhnarodnykh orhanizatsii Radianskii Rosii za chasiv humanitarnoi katastrofy 1921–1923 rr.* [Medical aid of the American international organizations of Soviet Russia during the humanitarian catastrophe 1921–1923]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho* [Scientific Herald of the V. O. Sukhomlynsky Mykolaiv National University]. Mykolaiv. 3(35). 183. [in Ukrainian].

30. *Protokol zasidania Mykolaivskoho hubvykonkoma vid 3 travnia 1921 r.* [Minutes of meetings Mykolaiv executive committees May 3 1921 year]. *DAMO* [SAMR], f. 2, op. 2, spr. 316, ark. 58. [in Ukrainian].

31. Sakhno, V. V. (2003). *Arkhivni dokumenty ta mistsevi periodychni vydannia pro diialnist mizhnarodnykh humanitarnykh orhanizatsii na Pivdni Ukrainy v 20-30-ti pp. XX st.* [Archival documents and local periodicals on the activities of international humanitarian organizations in the south of Ukraine in the 20th – 30th years of XX century]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva* [Archival and documentary studios]. Kyiv. 10, 122. [in Ukrainian].

32. Stremetska, V. O. (2004). *Sotsialna dopomoha naselenniu Mykolaivshchyny u 1920–1930-ti roky* [Social assistance to the population of Mykolayiv region in the 1920–1930]. *Naukovi pratsi MDHU im. P. Mohyly. Istoriiia.* [Scientific works of MSUU them. P. Mogyli. History]. Mykolaiv. 19, 111. [in Ukrainian].

33. *Stenohrafichniy zvit druhoi sesii VUTsVK 6-ho sklykannia 24 travnia 1922 r.* [Stenographic report of the second session of the 5th convocation of the VUTSVK. May 24 1922]. *TsDAVO Ukrainy* [CSASPAU], f. 1, op. 2, spr. 482, ark. 93. [in Ukrainian].

34. Shytiuk, M. M. (1997). *Holodomory XX st.* [Holodomori of the twentieth century]. Kyiv, 67. [in Ukrainian].

Рецензент:

Шевченко В.Ф., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 31.05.2019 р.